

Irodalom és társadalom (alap)viszonyai

Még egyszer Horváth János és Thienemann Tivadar koncepciójáról

A magyar irodalomtörténetírás e két klasszikusának fogadtatástörténete és utóélete sok szempontból eltérően alakult: míg Horváth gondolatai befogadó közegük (az Eötvös Collegium és az egyetem) sajátosságai miatt lényegében folyamatosan jelen maradtak a 20. században, addig a külföldre távozó Thienemann eszméi sokáig jóval korlátozottabban lehettek jelen a magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Legalább ennyi hasonlóságot is találunk azonban a két recepció között. Egyrészt mindkét szerző főművének újrakiadása sokáig váratott magára, így évtizedeken át csak a háború előtti kiadások, illetve (Horváth esetében) kéziratok voltak elérhetőek. Másrészt az irodalomtudomány hivatalos nyilvánosságának évtizedeken át nem lehettek részei – ami nemcsak az azal járt, hogy az irodalomtörténeti gondolkodásba való integrálásuk töredékesen valósulhatott meg, hanem egyszersmind gondolataik szembesítése és kritikája is igen későn indult el.

Az a nem is annyira látens vita, ami különösen Thienemann emlékiratainak megjelenése óta kirajzolódik a két felfogás, a két életmű és a két tudományos érvényesülési stratégia között, nagyon közelről érinti az irodalmi alapviszony mindkettejüknél megjelenő fogalmát. E fogalmak összehasonlítását körülbelül egy évtizeddel ezelőtt Kulcsár-Szabó Zoltán vállalta fel,¹ ám úgy gondolom, hogy néhány lényegesnek tűnő vonással érdemes kiegészíteni ezt a képet. Tanulmányom fő kérdése az, hogy vajon valóban olyan közel áll-e egymáshoz az irodalmi alapviszony Thienemann-, illetve Horváth-féle fogalma, még pontosabban: állíthatjuk-e azt, hogy ez a fogalom lényegében Thienemann-nál is a Horváth-féle

---

1 Kulcsár-Szabó Zoltán: Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thienemann Tivadarnál. In: *Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*. Szerk. Oláh Szabolcs – Simon Attila – Szirák Péter. Ráció Kiadó, Bp., 2006. 40–56.

elképzelés igen közeli rokona lenne. Ez az elképzelés már Kulcsár Szabó Ernő egy 1995-ös tanulmányának² is fontos eleme, amit Kulcsár-Szabó Zoltán 2006-os írása, bár árnyal, de alapjában változatlanul elfogad.

Kulcsár-Szabó Ernő célkitűzése érzékelhetően az (amint már mottója is előrevetíti), hogy a magyar irodalomtörténetírás hagyományát abból a szempontból vegye szemügyre, vajon mennyiben lelhetőek fel bizonyos (és az 1990-es évek közepén még igencsak újrafelfedezésre váró) honi szerzőknél a jaussi recepcióesztétika, illetve hermeneutika megalapozta irodalomtörténeti kérdésstruktúra előzményei. Épp ezért Horváth János koncepciójából is az alapviszony kommunikatív jellegének azon aspektusát emeli ki, amely a(z irodalmi) kommunikáció aktus voltára, dinamikus kölcsönösségére vonatkozik. Horváth az irodalmi alapviszonyt kommunikatív összefüggésként határozza meg, ám „értelmezése azért maradt mégis foglya az utóromantikus hagyománynak, mert végül mégsem aknáztá ki a maga hermeneutikai lehetőségeit. [...] Horváth itt azzal teremt új, jelentéstani szubsztancializmust, hogy kommunikációs modelljének kölcsönösségét nem terjeszti ki az irodalmi jelentésalkotásnak sem a történeti, sem pedig interpretációs dialogicitására. Nem utólag kialakult irodalomhermeneutikai elveket kérünk tehát számon Horváth János korszakos jelentőségű irodalomtörténeti szintéziséen, amikor jelezzük: végső soron az ő kommunikatív irodalommeghatározása is visszahátrált a produktív esztétikai szempontot kitüntető pozíciókhoz.”³ Az 1990-es évek közepének irodalomhermeneutikai megközelítést szorgalmazó hazai programjával összhangban Kulcsár-Szabó Thienemann-elképzelését is ebben a keretben idézi fel: „Nagyon jellemző, hogy a szellemtörténetnek ez az esszéista ága akkor kanyarodik el igazán Horváth Jánostól, amikor a tudományos visszatér hozzátá. Mert az a meghatározás, amelyet Thienemann ad az irodalom történetiségéről, szinte maradéktalanul megfelel Horváth János felfogásának. Amiben viszont túllép rajta, azzal a Maturana–Luhmann-féle önszervező rendszerek irányába mutat.”⁴ Az autopoietikus rendszerek elmélete itt egyelőre csak utalásként vetődik fel, a mediális perspektíva pedig itt még nem jelenik meg.

Egy jó évtizeddel később, Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányában viszont éppen e két utóbbi válik hangsúlyos kontextussá. A kommunikáció itt már kifejezetten medialitása, nem pedig dialogikus dinamikája révén fontos, ez egyébként jóval kézenfekvőbbnek is tűnik a határozott médiatörténeti logika mentén mozgó Thienemann-könyv esetében. Továbbfejlődik a társadalmi rendszerelmélet

2 Kulcsár-Szabó Ernő: *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát?* In: *Uő: Történetiség – Megértés – Irodalom*. Universitas Kiadó, Budapest, 1995.

3 Kulcsár-Szabó Ernő: *Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát?* i. m. 45.

4 Uo. 49.

szempontja is: már nem pusztán az autopoiézis, sokkal inkább a „szellemi tudatosulás”, illetve a rendszerelméleti önmegfigyelés és önleírás fogalmaival rokoníthatónak tűnő „önsemlélet”, „genetikus önismeret” fogalmaira helyeződik a hangsúly. Számos érdekesítő meglátása után azonban a tanulmány ugyanarra a következtetésre jut, amire Kulcsár-Szabó Ernő 11 évvel korábbi írása: Thienemann és Horváth koncepciója között minden különbség dacára sincs lényeges eltérés. Sőt, Thienemann tulajdonképpen Horváth hanyatlásnarratíváját ismétli, amikor „irodalomellenes erőkről” beszélve megjegyzi, hogy a modernizálódással „az irodalmi eszme [...] elveszti egykori nemzeti jelentőségét, és kiesik saját korának szellemi életéből”, s megoldási javaslata is Horváthéra emlékezteti Kulcsár-Szabót Zoltánt. Horváth ugyanis, idézi, a kritikát kívánná az irodalmi tudat aktív szervévé tenni, amely így helyreállíthatná a megromlott „közös lelki formát”, s Thienemann is „gyorsan és határozottan jelöli ki az irodalomtudomány (ön)terápiájának útját”: az irodalomtudománynak ki kell terjeszkednie az irodalmon túlra, és „a szellemi élet történetévé” (vagyis, lehetne hozzátenni, egyfajta kultúratudománnyá) kellene szélesednie.⁵ Végül pedig Kulcsár-Szabó Zoltán is azzal zárja tanulmányát, hogy sem Horváth, sem Thienemann alapviszony-fogalma nem bizonyult elégségesnek a szubsztanciális irodalomfogalmak leváltására, ezt majd (sok idővel utánuk) a recepcióesztétikai-hermeneutikai megközelítés fogja csak megtenni.⁶

Bár mind az 1995-ös, mind a 2006-os tanulmány szempontja kétségtelenül jogos, úgy érzem, mindkettő elvét valamit, ami számomra nagyon lényegesnek látszik, s ami talán éppen a két koncepció alapvető eltéréseire világíthatna rá. Kulcsár-Szabó Ernő dolgozatában a Horváth elképzelésének központját alkotó „hagyományelvűség” kissé eltűnni látszik – ami nem meglepő, mert a koncepciót kifejtő *Magyar irodalomismeret* és Horváth konkrét irodalomtörténeti munkái között meglehetősen nagy a különbség. Ehhez azonban az „irodalmi tudat” és az „irodalmi alapviszony” társadalom- és eszmetörténeti kontextusait sem szerencsés figyelmen kívül hagynunk. Kulcsár-Szabó Zoltán, bár mentegetőzve, szintén eltekint Horváth elképzelésének ideológiai kontextusaitól,⁷ s éppen ez lesz az, ami miatt egészen megdöbbentő módon közel kerül egymáshoz a dolgozatban Horváth leplezetlen antiszemitizmusra és xenofóbiára épülő antimodernizmusa és Thienemann-nak a modernséget továbbvivő, így annak bizonyos korábbi fázisait szükségképpen meghaladó-átalakító modernizmusa. Látszólag, írja Kul-

5 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Az „alapviszony” Horváth Jánosnál és Thieneman Tivadarnál.* i. m. 55.

6 Uo. 56.

7 Uo. 54.

csár-Szabó, ugyanarról van szó a két esetben – és tökéletesen hangsúlytalanná válik, hogy a modern, immár elektronikus eszközöket is használó (és Walter J. Ong médiatörténeti sémáját megelőlegező módon leírt) tömegkommunikáció Thienemann-nál, illetve a pusztán káros, veszedelmes következményekkel járó, valamilyen módon semlegesítendő „elzsidósodó újság-irodalom” Horváthnál talán mégsem egészen ugyanaz. Ahogy az is teljesen elkendőződik, milyen lényegi különbség van Horváth kritikafogalma (mely a „megromlott közös lelki forma” helyreállítását célozza, tehát egy ideologikus alapon meghatározódó kollektív identitás létrehozásának nagyon is célelvű eszköze), és Thienemann „végtelen felé haladó” szellemi fejlődésről alkotott koncepciója között.⁸ Utóbbi mindössze „a szellemi szabadság felé való előrehaladást” teszi lehetővé, tudományos megfigyelése pedig távolról sem valamiféle megromlott nemzeti lelki forma gyógyítását célozza, hanem „az idővel mind összetettebbé, komplikáltabbá és elvontabbá lett”, történelmileg és társadalmilag folyamatosan változó alapviszony⁹ lényegében fenomenológiai igényű leírását. Jóval később, emlékirataiban is hasonlóan nyilatkozik e már 1931-ben kifejtett elképzeléséről: a történelem nem „oknyomozás” számára, hanem tünetek, szimptómák, egyidejű jelenségek leírása (e megközelítésmód felé azonban saját bevallása szerint nem a fenomenológia filozófiája, hanem pécsi orvosbarátaival való beszélgetései terelték). „Mi nem az okokat tudjuk, csak látjuk a szimptómákat, amint megjelennek. »Minden csak jelenség. És mint jelenség, minden mindennel összefügg. [...] A történelemnek ez a szinkronikus [sic!] szemlélete, az egyidejűségek soha meg nem magyarázható leírása merőben ellenkezett az oksági láncolatokban gondolkodókkal.”¹⁰

A tudományos karrierjét hihetetlen tudatossággal építő Thienemann bevalottan egy új irodalomszemléleti diszciplína kidolgozására törekedett: a szellemtudományt kívánta meghonosítani az irodalomtörténeti gondolkodásban. Hatalmas ambícióval vetette magát ebbe, s az egyetlen, ami miatt sajnálta, hogy a fasizálódó Németországban vállalhatatlan lett számára egyetemi pozíció elfoglalása, az volt, hogy így elméletét nem tudta a nemzetközi (a szellemtudomány szempontjából legkézenfekvőbb német) tudományos térbe bevezetni és elter-

8 Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Danubia Könyvkiadó, Pécs, 1931. 44.

9 Uo. 45.

10 Thienemann Tivadar: *Az utókor címére*. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései. Sajtó alá rendezte: Koncz Lajos. Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2010. 61. Thienemann, aki különböző okok miatt utólag talán még el is túlozta némileg a honi pályatársai és közte fennálló különbségeket, kajánul hozzászeli, hogy ez sok mérvadó hazai történettudóst nagyon felháborított, például az Országos Levéltár igazgatója, „történészeink mentora, Károlyi Árpád [...] mérgében öklével verte az asztalt stb. Tanulmányommal ép ezt akartam elérni.” Thienemann T.: *Az utókor címére* i. m. 61.

jeszteni. Itthon viszont, mint emlékirataiban¹¹ számtalan helyen írja, a „kollégisták” uralták a két világháború között a hazai bölcsészettudományt, s ő ettől eltekintve is mindig idegen maradt (véleménye szerint német származása miatt) a honi tudományos közegben – nem fogadták be, de legalábbis szakmai téren olyannyira másként gondolkodtak, hogy tudományos téren nem tudtak mit kezdeni az általa javasolt kiindulópontokkal. Külföldi érvényesülése – érzése szerint – nem tette könnyebbé itthoni szakmai beilleszkedését, ám talán éppen ezért, mintegy öngigazolásként említi oly hangsúllyal a nemzetközi tudományos téren elért eredményeit. Úgy látta, hogy az irodalomtudomány különböző ágai szemléletileg is alapjaikban térnek el egymástól itthon: jelentősen más a magyar irodalmat kutató honi bölcsészek és a germanisták irodalom- és tudományfogalma is. Az ő ambíciója az lett volna, hogy rámutasson, azok az irodalomtörténet-elméleti gondolatok, melyeket kifejtett, nem pusztán egyik vagy másik nemzeti irodalomra érvényesek (mivel a „nemzeti” maga is folyton változó társadalmi és történelmi kategória, nem valamiféle örök és általános metafizikai identifikációs állandó), hanem általánosan megfontolandóak lehetnének. Ez a törekvése azonban mindennél élesebben mutatott rá arra, hogy a kétfajta irodalom- és történelemfogalom között feloldhatatlan különbségek vannak.

Ha mindennek fényében újraolvassuk az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* vonatkozó részeit, sokkal inkább úgy tűnik, hogy a szellemtudományos megközelítés létjogosultságának, szükségszerűségének megalapozásáról van szó a kérdéses, az irodalom és a médiatörténeti váltás kapcsolatát taglaló részletben, nem pedig valamiféle Horváthra emlékeztető hanyatlásnarratíváról. Thienemann azt próbálja meg levezetni és érvekkel alátámasztani, hogy a modern, tömegkommunikációs társadalom viszonyai között az irodalom funkciója visszavonhatatlanul megváltozott, s így a helyzet leírására immár csak „a szellemi élet történetévé” átformált, szellemtudományos alapozású megközelítés lehet alkalmas. (Hozzá kell tenni, hogy Thienemann sajátosan, mai szemmel nézve valóban inkább kultúra- vagy médiatudományra emlékeztető módon értelmezi a szellemtudomány fogalmát, nem véletlen, hogy a *Minerva* indítása körüli időkre emlékezve a szellemtörténet szót szinte mindig idézőjelben használja – ennek kifejtése azonban nem fér a jelen dolgozat keretei közé.) Ez az irodalom pozíciójában bekövetkező változás így lényegében (mint a szellemtudományos megközelítés figyelmen kívül hagyását lehetetlenné tevő jelenség) inkább üdvözlendő, még akkor is, ha a hagyományos korabeli hazai gondolkodás Horváth Jánoséra igen emlékeztető irodalomfogalma áldozatául is esik.

11 Thienemann T.: *Az utókor címére* i. m.

A továbbiakban röviden áttekintem, milyen közegben vállal szerepet Horváth János alapviszony-fogalma és milyenben Thienemanné, mivel úgy gondolom, ennek segítségével még láthatóbbá válhatnak a kettejük közötti fontos különbségek.

Horváth János a 20. századi magyar irodalomtörténetírás egyik legnagyobb hatású, ugyanakkor legrejtélyesebben és legellentmondásosabban ható alakja. A hatás legfőbb oka szociológiai: a századközép irodalomtörténész-generációjának legtöbb tagja tanítványa volt az egyetemen vagy az Eötvös Collégiumban, sokan közülük hosszú pályát futottak be, és egész az ezredforduló tájáig aktívak voltak. Tanítványai közé tartozott többek között Pais Dezső, Barta János, Mezey László, Gerézdi Rabán, Eckhardt Sándor, Varjas Béla, Klaniczay Tibor, Dezsényi Béla, Szauder József, Tarnai Andor, Kerecsényi Dezső, Keresztury Dezső, Waldapfel József, Trencsényi-Waldapfel Imre, Féja Géza, Tóth Béla és Sötér István. Természetesen a 20. század politikai viszonyai és viharai nélkül ez a 19. századi eredetű és jellegű, a 20. század elején megfogalmazott, de egész a század közepéig épülő életmű nem válhatott volna ilyen jelentőssé. Nem lehet eltekinteni attól, hogy nemcsak az irodalmi élet terei görbültek meg, de az irodalomtudományos mező is igen szűk és szabályozott határok közé szorult a 20. század közepén, s ez szükségképpen több generáció munkáját meghatározta – akár úgy, hogy alkalmazkodtak e lehetőségekhez, akár úgy, hogy kifejezetten azonosultak a határkijelölés e módjaival, akár úgy, hogy megpróbálták a lehetőségekhez mértén figyelmen kívül hagyni e határokat. Ilyen körülmények között valóban az egyetemi oktatás tudományos félnyilvánossága volt az egyetlen, ahol mód lehetett koncepciók továbbéltetésére, ám ez a nyilvánosság több szempontból is nagyon sajátos volt még akkor is, ha a politikai viszonyoktól eltekintünk, s e sajátosságok véleményem szerint szintén lényegesek az irodalomtörténeti (és az irodalom pozíciójáról való) gondolkodás hazai 20. századi története szempontjából. A háború után egyetemi, tudósi pályára kerülni, illetve ott megmaradni tudó tanítványok kettős szorításba kerültek: egyrészt a tanultak továbbvitele akár tudósként, akár tanárként nehézségekbe ütközött, másrészt viszont az autentikusság és a(z) immár titkos) tudományos közösség érzését is biztosítani tudhatta a politikával maradéktalanul azonosuló (esetleg a politika felől érkező) tudóstársakkal („tudóstársakkal”) szemben. Így Horváth örökségével kapcsolatban termékeny, tudományosan megalapozott kritikát keveset fogalmazhattak meg volt tanítványai, különösen azért, mert azok a problémák, melyek Horváth fő kérdései voltak, és fejlődéstörténeti koncepcióját is nagyban befolyásolták (az irodalmi modernség mibenléte, illetve az irodalmi hagyomány magyarsága, nemzeti volta kontra zsidó és/vagy nyugat-európai újdonságok, ennek megfelelően a védekezés és az au-

tentikusnak gondolt „magyar klasszicizmus” mindenáron való továbbéltetése), minden szempontból tabunak számítottak évtizedeken keresztül. A legrosszabb pedig, ami egy jelentős tudományos életművel történhet, a hallgatás – az, ha a tudomány szabályainak megfelelően nem lehet vagy nem szabad hozzáférni, nem lehet vitatni, nem lehet cáfolni, igazolni, kritizálni, továbbfejleszteni.

A kritikát eleve nehezíti, hogy a kiinduló szituáció, a tanár-tanítvány viszony hierarchikus – a visszaemlékező tanítványok a tisztelet, a reverencia hangján szó-lalnak meg még akkor is, ha leszögezik, hogy immár (több évtizedes saját pályát tudva maguk mögött) nem feltétlenül értenek egyet mindenben mesterükkal.

A hatás rejtett, indirekt voltát is ez a sajátosság magyarázza: Horváth legfon-tosabb összefoglaló vagy elvi alapvetéseit tartalmazó irodalomtörténeti munkái-nak legtöbbje nem jelent meg új kiadásban 1945 után, számos műve és egyetemi előadásai pedig kéziratban maradtak, így utóbbiakat például tanítványai ismer-hették és hasznosíthatták ugyan munkásságukban, ám azok az irodalomtudo-mányos nyilvánosságnak nem válhattak organikus, mindenki számára hozzáfér-hető részévé. A jelentősen (több generációval) megkésett kiadással pedig ezek a művek immár egy megváltozott korszak diskurzusába csöppentek, melybe nem tudtak integrálódni, ám amelynek – mint a tanítványok tudatosan vagy implicit előfeltevésként, esetleg vitás kérdésként, de mégis kiindulópontként átvett gon-dolatai – valamiképpen mégis részévé váltak.

Horváth ikonikus fejlődéstörténeti munkájának háború utáni kiadása (Bar-ta János munkája) jól példázza ezt a problematikus helyzetet. Amikor ugyanis 1976-ban – már Horváth halála után – először megjelenik *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, a szintén volt tanítvány (és ekkorra már a 19. századi magyar irodalom tekintélyes pályát maga mögött tudó kutatója), Barta János a kötet előszavában a lehetetlenre tesz kísérletet. Úgy próbál tudományosan érvényes kritikát megfogalmazni Horváth nézeteivel és rendszerének egészével szemben, hogy az ne a hivatalos, uralkodó marxista irodalom- és társadalomszemlélet iga-zolása legyen, ugyanakkor ne legyen azzal összeegyeztethetetlen sem, és a volt tanárával szembeni tiszteletet is maximálisan fenntartsa.

A koncepcióval kapcsolatos legfőbb problémát abban látja, hogy „a végső in-díték ebben a koncepcióban nem szaktudományi jellegű: magja egy karakteroló-giailag meghatározható élmény, egy ember- és nemzeteszemély”.¹² Horváth már a pályája kezdetén idejétmúlt irodalomfogalomból indult ki, pontosabban olyas-miből, ami a korabeli „élő társadalmi valósággal” már akkor sem volt fedésbe

---

12 Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Sajtó alá rendezte: Barta János. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 8.

hozható. Barta arra is rámutat, hogy egyrészt az „efféle nagy, a kollektívumhoz kapcsolódó kulturális koncepciók nemigen tudnak túllépni a maguk korlátain”,¹³ másrészt részben éppen ezért Horváth hiába próbálja, nem tudja megragadni, miben áll a modernnek újdonsága. Ösztönről, erkölcsi eszményekről, értékideálokról beszél – melyek persze így szükségképpen értékelődnek kevesebbre és maradnak alul a (nemzeti) klasszicizmus minden érték csúcsaként, összefoglalójaként és kiteljesítőjeként meghatározott fogalmában.

Mindennek ellenére az előszó lényegében Horváth nemzeti klasszicizmus-fogalmának viszonylagos rehabilitálását célozza. A *Spenótból* ugyanis kimaradt ez a fogalom, írja Barta, mint olyan, ami nem felel meg a marxista irodalomtudomány követelményeinek, s ez nem szerencsés, a humán tudományok paradigmái ugyanis nem egymást felváltó-kizáró módon követik egymást. Horváth koncepcióját ennek ellenére nem igazsága, hanem „valamelyes művészi színezetű érték” miatt tartja visszaemelendőnek a köztudatba, s azt javasolja, hogy elfogadás vagy elutasítás nélkül egyszerűen emeljük be „kulturális örökségünk nagy, hatékony készletébe”.¹⁴ Valószínűleg persze ez volt a legtöbb, amit Barta igényelhetett, hiszen Horváth nézeteinek és érveinek részletes elemzése nem lett volna lehetséges a kor tudománypolitikai viszonyai között.

Horváth irodalomtörténeti munkássága hagyományozódásának e módja magyarázhatja jórészt azt is, miért eshettek ki szinte tökéletesen az irodalomtörténetírás köztudatából a „modernista” irodalomtörténetek, többek között Szerb Antal, Babits vagy Thienemann Tivadar munkája, akiknek nem voltak „utódaik”, nem volt tanítványi körük. Hogyan állhatott elő továbbá az az érdekes helyzet, hogy míg a szépirodalom és a kritikairás terén a *Nyugat*-hagyomány élt tovább, és alkotta (ha sokáig a politika által interveniált viszonyok miatt fű alatt is) az irodalom fősodrárt és fejlődésirányát, az irodalomtörténetírásban a konzervatív oldal legnagyobb formátumúnak tekintett tudósa biztosította a diszciplína folytonosságát. Az a Horváth János, aki haláláig nem tudott és bevallottan nem is akart mit kezdeni a *Nyugat* fémjelezte irodalmi modernséggel, s az a fejlődéstörténeti koncepció, amely bár átfogja a magyar irodalmat annak kezdeteitől a 20. századig, Arany Jánost követően tagadja a további fejlődés lehetőségét.

Horváth János a magyar irodalom és általában a magyar kultúra totális önmagára zárulásának történetét írja meg és ünnepli kiteljesedésként, egy olyan állapot kialakulását, melyben az irodalmi érték megítélésének nincs külső (szakmai) szempontja, más kultúrával össze nem vethető, s legfőbb kritériuma az

13 Horváth J.: *A magyar irodalom fejlődéstörténete* i. m. 10.

14 Uo. 9.

önmagának (a nemzetnek) való megfelelés, az önmagával való azonosság, mely azonosság azonban nem látható meg semmi másban – nincs külső instancia, nincs külső nézőpont, ahonnan ráláthatnánk önmagunkra, vagyis arra, amit önmaguknak gondolunk. A hagyományból nem lehet kilépni – ami rendben is volna, csak hogy ez a hagyomány egységesként és osztatlanként tételezi magát, olyanként, amely minden időben, minden társadalmi csoport számára egy és ugyanaz. Pontosan ennek tarthatatlanságára mutattak rá egyébként a *Nyugat* szerzői, amikor olyan írók, költők műveit közölték, akik az irodalmi nyilvánosság számára mindaddig láthatatlan és néma társadalmi csoportok képviselői voltak (bizonyos esetekben akár Chakraworty Spivak „subaltern” fogalmát is használhatnánk rájuk), s akik megszólalása éppen a (nemzeti) hagyomány távolról sem egységes, sőt megosztó és kirekesztő voltára világított rá, egy új nemzeti kultúra és egy új nemzet fogalmát felvázolva.

A hagyomány e törésvonalainak láthatóvá válása éppen az önmegismerést, az önmagunkra való rálátást tenné lehetővé, ám Horváth nem tartja legitimnek ezt a tükröt: nem az a kép látszik benne, amit ő látni kíván és elvár. A kör végképp bezárul.

A nemzeti klasszicizmus ideológiailag sokszorosan megterhelt fogalom Horváthnál, s a probléma az, hogy nem pusztán az erkölcsi követelmények és az irodalmi érték összemosásáról van itt már szó – nem egyszerűen arról tehát, hogy valamiféle premodern irodalomfogalom alapján állva a Gyulai-féle erkölcsileg megalapozott népnemzeti esztétika lenne Horváth kiindulópontja. A kiengesztelődés poétikája, a népiesség átalakított programja Aranynál, a tragikum értelmezése körüli viták és még számos más tényező mutatja, hogy a 19. század második felének „népnemzeti” esztétikája mind filozófiailag, mind esztétikailag átgondolt volt, és a vulgáris nacionalista szólamoktól meglepően távol állt, még ha rugalmasnak és az új esztétikai törekvésekkel szemben nyitottnak csak komoly fenntartásokkal lehet is nevezni. Horváthnál azonban a nemzeti klasszicizmus egy virulens politikai ideológia esztétikai „fedőneve”. (Mint ilyet kívánta egyébként teljesen tudatosan felhasználni a kor klebelsbergi kultúrpolitikája is.¹⁵) Egy olyan politikai ideológiáé, amely eszmetörténetileg is komoly

15 „[m]eg kell akadályozni annak a magyar műveltségnek az elsatnyulását [...], melyet a XIX. század nagy magyar tehetségei hagytak mireánk” – írta 1922-ben a későbbi *Napkelet* című „konzervatív revue” tervét kifejtve gróf Zichy Rafáelnének Klebelsberg Kuno. Már maga e gondolat is egyértelműen Horváth koncepciójának ismeretéről, elfogadásáról és felhasználásának szándékáról tanúskodik, másutt pedig Klebelsberg egyértelművé is teszi, hogy irodalomfelfogás tekintetében Horváth koncepciójára kíván támaszkodni. Szekfü Gyulának írva (még 1921-ben) így fogalmaz: „Én a magyar történeti nemzetségeket most szervezem, hogy a nemzeti katasztrófa után az ország szellemi felépítéséből vegyék ki részüket. [...] Most Zichy Edina grófné-

visszalépést jelent a 19. század eötvösi szabadság–egyenlőség–nemzetiség értelmében felfogott liberális nacionalizmusához képest – s mely a modernséget immár sem politikai, sem társadalmi, sem gazdasági, sem pedig művészi értelemben nem tűri meg, sőt, ellenséggképének legfőbb elemévé teszi. Ami modern, az nem „mi” vagyunk, az nem magyar, az az Idegen – az 1920-as évektől egyre kizárólagosabban a „zsidó”. A Klebelsberg által „neonacionalizmusnak” nevezett törekvés, mely a trianoni trauma után szellemi, kulturális téren szerette volna a magyarságot megerősíteni, s ezen a téren valóban máig ható eredményeket ért el, ezt nagyon határozottan a Horváth-féle nemzeti klasszicizmus koncepció alapján és a *Nyugat* fémjelezte irodalmi modernség ellenében, annak minél teljesebb felszámolásával képzelte el. A neonacionalizmus, a „keresztény irányzat” három programadó alapművének – ahogy a *Napkelet*ben megjelent nyílt levelében kifejtette – Szekfű Gyula *Három nemzedékét*, Tormay Cécile *Bujdosó könyvét* és Horváth János *Aranytól Adyig* című munkáját tekintette. Horváth szerepét különösen fontosnak tartotta, mivel, mint írta, a neonacionalizmus ugyan végeredményben politikai mozgalom, ám „egészséges szellemének, irányának előkészítése elsősorban az irodalom feladata”.¹⁶ Az a számos helyen nyíltan antiszemita és mai szemmel nézve igencsak szakmaiatlan értékkritériumokkal operáló Horváth-mű, amelynek e vonásairól az irodalomtörténetírásban manapság illik megfedkezni, kifejezetten lényeges, éppen szemlélete miatt alapvető vonatkozási ponttá vált az 1920-as, 1930-as évek magyar kultúrpolitikája számára. A két világháború közötti szélsőjobboldali nacionalizmus minden fontos elemét megtaláljuk írásaiban, és távolról sem súlytalan jelzőként: ezek bizony koncepciójának, pontosabban az aktuális állapotot, annak okait és az ebből következő feladatokat listázó írásainak gerincét és fő érvrendszerét alkotják. Kifejezetten azt mondja, hogy „az irodalom előtte járt az életnek”, a társadalomban még fennáll az üdvözlendő elkülönülés zsidók és magyarok között, az „elzsidósodó újságirodalom” azonban nem védte meg „a magyar klasszicizmus leggyökeresebb magyarságát”, sőt, „máról holnapra szinte teljes egészében az új irány heroldjaként” lépett fel. Ez pedig tudatos tervezés eredménye volt: „a zsidó értelmiség

---

val szépirodalmi és kritikai *revue*-t alapítunk, hogy felvegyük a harcot a »*Nyugat*« képviselte irányzat és szellem ellen. [...] Hatalmas feladat lenne történelmi és esztétikai viták rendjén kimutatni, mint apadt el a magyar szellem különösen a millenniumtól az összeomlásig, a mely negyedszázad alatt a nyugatos irány szabadon terpeszkedett és tombolta ki magát. (Klebelsberg Kuno levele Szekfű Gyulához, 1921. július 23. Egyetemi Könyvtár Kéziratára G 628. I. h. Kollarits Krisztina: *A régi ház és a lerombolt ház. Tormay Cécile kísérlete a konzervatív értékek védelmére*. PhD-dolgozat (http://www.tormaycecile.com/pdf/PH_Napkelet_fejezet.pdf ,7.; utolsó megnyitás: 2016. március 6.)

16 Klebelsberg Kuno: Nyílt levél a *Napkelet* szerkesztőjéhez. *Napkelet*, (1928): 3. 213–214.

az ekként magához idomított magyarság részéről elegendő támogatásra számíthatott már, ellenkezésre pedig alig”, így megkezdte saját ízlésének megfelelő könyv- és színpadi irodalom termelését, holott „kimagasló írói tehetségei nem voltak”, ezért aztán „hírlapjai segítségével naggyá hírlette közepeseit”. Ez a törekvés hamarosan politikai intencióit is felfedte, s ennek az egész veszedelmes konglomerátumnak „a magát Adyhoz fűző *Nyugat* lett közismert szervezete”.¹⁷ Mindezt a konzervatív tábor elernyedése tette lehetővé, az, hogy már nem élték át teljes mélységében a nemzeti klasszicizmus értékeit, s nem kritizálták elég keményen az ettől való elhajlást, így maguk idézték fejükre a romlást. Ennek eredményeképp került szembe a „kritikátlan konzervatívsággal” „a modernség üres, erkölcsileg és művészileg meg nem kötött, tehát hitvány jelszava, javára a lelki fegyelem általános meglazulásának”.¹⁸

A 19. századi esztétikai elképzeléseknek ez a 20. századi torzulása olyan hagyományszálakat indított el, melyek különösen problematikussá tették a modernség, a modernizálódás mint téma integrálását az irodalomtörténetírásba. Ezen integrálatlanság rettenetes következményeit többször tapasztalhattuk a 20. század során, és napjainkban éppen kezdjük egyre erőteljesebben újra érezni. Az integráláshoz az út többek között Horváth János munkásságának elemzésén és kritikáján keresztül vezet.

Thienemann Tivadar az érvényesülésnek Horváthtól nagyon eltérő módját választotta. Minthogy gyerekkorától idegennek érezte magát a többségi magyar társadalomban, nem kötődött a hegemon „mi-tudat” ideologikus béklyói. Bár az érvényesüléshez szükséges opportunizmusnak (emlékiratai tanúsága szerint) nem volt híján, tudományos tevékenységében ragaszkodott a legmesszebb menő autonómiához (hasonlóképpen egyébként az irodalmi modernség individualizmusát és autonómiatörekvéseit leghatározottabban képviselő *Nyugat* szerzőihez). Számára a tudományos tevékenység magától értetődően nemzetközi: míg Horváth egyfajta régi, peregrinációs tudományszocializációt preferált (az ifjúkorban külföldön tanultakat hazahozva a tanár/tudós élete egész hátralévő részében otthon kamatoztatja ifjan szerzett tudását), Thienemann számára a tudományos pálya folyamatos mozgást, tudatos karrierépítést, állandó változást és lehetőséget szerinti nemzetközi megmérettetést jelentett.

A tudományos kommunikációban is megfigyelhetjük a kettejük közötti különbséget: Horváth nagyon ritkán tünteti fel elvi-elméleti forrásait, holott ez már

17 Horváth János: Aranytól Adyig. In: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái V.* Szerk. Korompay H. János – Korompay Klára. Osiris Kiadó, Bp., 2009. 423, 424.

18 Horváth J.: *Aranytól Adyig* i. m. 426.

a 19. század első harmadától bevett gyakorlat és elvárás¹⁹ Magyarországon is. Az irodalomtudomány elkülönülése, diszciplinarizálódása ugyanis egyrészt lassabban ment vége, mint például a természettudományoké, másrészt sajátos utat járt be. Ahogy arra talán legnagyobb hatásúan Dávidházi Péter mutatott rá, az irodalomtörténetírás a 19. század közepétől egyre inkább a hiányzó (nemzeti) kollektív identitásmegalapozó eposz szerepét vette át.²⁰ A millenniumra a magyar irodalomtörténet mint nemzeti identitásmegalapozó és -őrző kultikus narratíva az irodalomtörténet megfigyelésének igen erőteljes elemévé vált, s még olyan szerzők munkásságában is jól felfedezhető, akik az irodalomtörténetírást tudományként, szakmaként fogták fel – legjobb példa erre éppen Horváth János munkássága.

Horváth bevallottan nemzeti (kulturális) legitimációként tekint az irodalomtörténeti vizsgálatra: a feladat nem kimondottan, de legalábbis távolról sem kizárólag tudományos jellegű. A szemléleti-elméleti keret forrásainak homályban hagyása hangsúlytalanítja az irodalom történeti megfigyelésének diszciplináris jellegét, erősíti viszont a nemzeti közösséggel való, erkölcsi elvárásként jelentkező önazonosítás narratívájának jelenlétét.

Így gondolatai úgy tűnnek fel, mintha valóban kizárólag saját, független elméleti eredményei lennének, holott számos tanulmány (többek között Horváth tanítványai, például Somogyi Sándor és Tarnai Andor, majd rájuk hivatkozva Kenyeres Zoltán, Bene Sándor, Bókay Antal, Kulcsár-Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán) mutatott már rá Horváth koncepciójának valószínű forrásaira. Thiene-mann az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* elején, az irodalmi alapviszonyt tárgyaló résznél az idézetek helyének pontos megadásával elevenít fel néhány olyan elemet, ami Horváth programtanulmányának szintén szövegszerűen is azonosítható központi eleme. Ilyen például az irodalomtörténet, illetve az irodalmi alapviszony etikai jellegének hangsúlyozása (Scherertől), vagy a „szent lánc”, mely az irodalmi műveket összefűzi és velünk, jelenbeli befogadókkal összeköti (Herdertől). Horváth azonban az etikát nem a Scherer-féle módon értelmezi (vagyis az emberi mozgatórugók általános tanaként, az emberi gondolkodás és tett teljességeként), hanem a magyar nacionalizmusba (az erkölcs mint a nemzet iránti szent kötelességek teljesítése) tökéletesen illeszkedő módon. Az így

19 Thaisz András a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztői székébe kerülve már 1819-ben leírja (nyilván az előző két év nagy port felvert, Kölcsey és Berzsenyi között zajló „kritikaháborúja” miatt is), hogy a folyóiratban közölt recenziók esetében milyen szabályai érvényesek az idézésnek, mi számít valódi hivatkozásnak, mi pedig pusztán „genealogia”. Vö. Rákai Orsolya: *Az irodalomtudós tekintete: Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*. Universitas Kiadó, Bp., 2008. 312.

20 Dávidházi Péter: A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése (A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig). *Alföld*, (1998): 2.

visszavezetett „etikai viszonyba” ezek után gond nélkül integrálhatónak tűnnek a 19. századi magyar irodalomtörténetírás hagyományos paneljei, mindennek-előtt a „szűkülő tölcser” modellje. Míg Thienemann nemcsak jelöli forrásait, de reflektál elméleti előfeltevéseikre, Horváth meglehetősen heterogén elemeket helyez egymás mellé, amelyek nem feltétlenül kerülnek érdemi kapcsolatba a konkrét irodalomtörténeti leírásokkal, viszont összeegyeztethetőek a két világháború közötti ún. „nemzeti konzervativizmus” taxonómiai rendszerével.

Az irodalomtörténettel való első találkozást (a közoktatás révén történt) különböző okok miatt máig hatóan befolyásolja az az elképzelés, amely szerint az irodalom történetisége egyértelmű kifejeződése, függvénye a 19–20. század fordulójának nacionalizmusától örökölt hegemon, egységes nemzettörténetnek. Ez a történet nem történelem, hanem biográfia: a nemzet szimbolikus (és mélyen ideologikus) kollektív szubjektumának életrajza. E hagyományos megközelítés nem érdekelt politika-, társadalom- vagy akár gazdaságtörténeti tények pontosításában, azok lehetséges hatásainak beillesztésében ebbe az elbeszélésbe, sőt abban sem, hogy elismerje az elbeszélés esetlegességét és változandóságát – történjen bármi, kerüljenek napvilágra bármilyen adatok, változzanak bárhogy az értelmezési keretek az idők során, az élettörténet lényegében változatlan marad. A társadalmi kontextualizálás erőszakolt (ún.) marxista irodalomtudomány általi kompromittálása mellett ez a rigid, változhatatlanságként értette hagyományfogalom legalább olyan fontos tényezője annak, hogy az irodalom történeti dimenzióinak feltárásában az olyan szempontok, amelyek például Thienemann koncepcióját szervezik, a mai napig némileg gyanúsként, az irodalom megfigyelésének sajátosan értett autonómiáját veszélyeztetőként utasítódnak el. Nem tesszük fel ilyenkor azt a kétségtelenül provokatív kérdést, vajon az „önelvűség” mit is jelent (és megvalósul-e ez egy Horváth János-féle irodalomtörténetben), illetve hogy vajon nem kontextuális-e az irodalom *bármiféle* történeti leírása, elbeszélése, megfigyelése, legfeljebb erről valami okból időnként nem veszünk tudomást.

Thienemann modellje nem a nemzeti tudat irodalom által segített kifejlődését írja le: közismert kulcsfogalma, a „szellemi fejlődés” „egy irányban, a tudatosság irányában való haladást jelent és kizárja a szükségszerű végnek a halált előkészítő hanyatlásnak a képét. Irodalmi jelenségekre alkalmazva: a fejlődésnek ez a felfogása az ember szellemi életének szüntelen gyarapodására, értelmi erejének növekedésére irányítja a figyelmet [...]”²¹ A szellemi fejlődésnek nincs meghatározott iránya, így nem szűkíthető le preferált értékkritériumok alapján, mondjuk a nemzet valamilyenné válásának történetévé sem. Itt ismét igen közel

21 Thienemann T.: *Irodalomtörténeti alapfogalmak* i. m. 3.

kerül Thienemann a Kulcsár-Szabó Zoltán által is említett rendszerelmélethez: a szerves fejlődés e felfogása valóban leginkább az állandó komplexitásnövekedésként, differenciálódásként felfogott (társadalmi) evolúció fogalmára emlékeztet, s ezt a szálát is érdemes volna továbbgondolni.

Az a fajta nyílt kontextuscserre, amit Thienemann végrehajt, válasz-hipotézis arra a kérdésre, hogy mi történik, ha – Horváth Jánostól *eltérően* – valóban tekintetbe vesszük, hogy az irodalom fogalma nem szubsztanciális, illetve hogy az irodalmi alapviszony *minden* eleme időben változó tényező. Ennek az áttekintésnek a során (szögezi le Thienemann) az irodalom társadalmi presztízse, melyet jórészt más társadalmi rendszerek számára létrehozott legitimációs önleírásokkal szerez meg („hasznosságát”, pontosabban e más rendszerek számára való értelmezhetőségét bemutatandó, mint az etika, a vallás, a politika, a gazdaság vagy az oktatás), kétségtelenül igen hullámzó, és ideologikus csúcsértékké csak akkor válhat tartósan, ha vállalja a nacionalizmus identifikációs eljárásaiban való aktív szerepet, még akkor is, ha így a („közérdekű”) irodalomtörténeti leírások és az irodalomtörténet szaktudományos megfigyelései közötti szakadék egyre szélesebbé vált. (Kérdés, hogy ez mennyiben jelent vajon autonómiát vagy önélvűséget.) Ha nem vállalja, az presztízszvesztés, s ez általában gazdaságilag is jól mérhetően jelentkezik. A magyar irodalomszemlélet általában ódzkodott attól, hogy megfizesse ezt az árat, ezért sem válhattak például a modernista irodalomtörténetek irodalomtörténeti gondolkodásunk szerves részévé, s ezért maradhatott sokkal inkább alapvető Horváth János megközelítése. Ennek azonban megfontolandó következményei vannak: a modernség megítélése jóval Horváth János után is fokozottan ki van téve az illegitimitás, az idegenség, a „nem saját” (sőt, „magyartalan”) vádjának, az irodalomtudomány pedig máig hatóan kiszolgáltatott a xenofób, antimodern tendenciáknak és a szakmaiság fenntartását roppantul megnehezítő, igen határozott ideológiai kisajátítási törekvéseknek.